

Козинець І. Г.,
старший викладач кафедри цивільного, господарського права та процесу
Чернігівського національного технологічного університету

Макогін Н. О.,
студентка юридичного факультету
Чернігівського національного технологічного університету

ОСОБИСТІ СЕРВІТУТИ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

PERSONAL SERVITUDES IN ANCIENT ROME

У статті розглядається правове регулювання особистих сервітутів у Стародавньому Римі. На підставі римських правових джерел, наукових праць дослідників римського права та романістів визначено види особистих сервітутів, їх ознаки, з'ясовано принципову різницю між ними. Встановлені способи набуття та припинення особистих сервітутів.

Ключові слова: сервітут, особисті сервітути, права на чужі речі, речове право, римське право.

В статье рассматривается правовое регулирование личных сервитутов в Древнем Риме. На основании римских правовых источников, научных трудов исследователей римского права и романистов определены виды личных сервитутов, их черты, выяснена принципиальная разница между ними. Установлены способы приобретения и прекращения личных сервитутов.

Ключевые слова: сервитут, личные сервитуты, права на чужие вещи, вещное право, римское право.

The article deals with the legal regulation of personal servitudes in ancient Rome. On the basis of Roman legal sources and scientific works of researchers of Roman law, certain types of personal servitudes, their characteristics and fundamental difference are found out. The ways of acquisition and termination of personal servitudes are defined.

Key words: servitude, personal servitudes, special property, property law, Roman law.

З часу, коли приватна власність отримала визнання Конституцією України та закріплення Цивільним та Земельним кодексами, минуло кілька десятків років, але й досі в українському цивільному законодавстві не створена розвинута система обмежених речових прав, особливе місце серед яких займають сервітути. Так, у Цивільному кодексі України сервітутам присвячена глава 32 (17 статей), а особисті сервітути як окремий інститут взагалі не розглядається. Водночас вироблена римськими юристами система сервітутів (речових і особистих) із характерними для них ознаками використовується в більшості європейських країн. Тому, враховуючи євроінтеграційні прагнення України, доцільно дослідити особисті сервітути, детально регламентовані римською класичною юриспруденцією.

Теоретичною основою дослідження стали праці О. Підпригори, Є. Харитонова, Г. Ковалик, І. Афанасьєва, О. Бабаєва, В. Дождева, І. Гороневича, В. Савельєва, Д. Гримм, Ч. Санфіліппо, Дж. Франчози та римські правові джерела.

Метою статті є з'ясування правового регулювання особистих сервітутів за римським правом.

У Стародавньому Римі сервітути посідали важливе місце серед майнових прав на чужі речі. Перші згадки правового регулювання сервітутів містилися ще в Законах XII таблиць. На думку професора О. Підпригори, ці права на чужу річ виникли з відносин землекористування у ті далекі часи, коли була общинна власність на землю [1, с. 221]. Поступово розвиваючись, вони утворили особливі групи повноважень різного змісту, таким чином сформувавши певні види. Одним із таких видів були особисті (персональні) сервітути. Цей вид сервітутів утворився,

коли завдяки їхній зручності та ефективності як засобу задоволення майнових потреб однієї особи коштом майна іншої вони вийшли за межі землекористування та поширилися на інші речі.

Усі сервітути поділяються, як зазначає римський юрист Марціан, на особисті та речові (D. 8.1.1.) [2]. Такого поділу сервітутів дотримується більшість романістів та сучасних дослідників римського права. Іншої думки В. Савельєв, зазначаючи, що в римському класичному праві узурфрукт взагалі не належав до сервітутів, а поділу сервітутів на особисті та речові не було. Класифікація сервітутів як особистих та речових була введена юстиніанівськими юристами під час складання Інституцій та Дигест [3, с. 93] шляхом внесення змін у класичні тексти, але це було неприйнятним для римського класичного права, вважає Ч. Санфіліппо [4, с. 258].

За своїм призначенням особисті сервітути мали лише віддалену схожість із речовими (земельними, предіальними, реальними). Особисті сервітути відрізнялися від речових тим, що, по-перше, вони були пов'язані з певною особою (фізичною, а також юридичною), а речові належали власнику земельної ділянки; по-друге, речові сервітути уповноважували лише на обмежене користування чужою річчю, а зміст особистих сервітутів передбачав більш широке використання; по-третє, речові сервітути були розраховані на постійне існування, а особисті мали тимчасовий характер, тобто обмежувалися певними строками, зазвичай припинялися зі смертю особи або встановлювалися на час існування юридичної особи (причому останній сервітут міг бути наданий на строк не більше ста років [5, с. 25; 6, с. 336]); по-четверте, предметом особистих сервітутів могло бути як неру-

хоме, так і рухоме майно, а предметом речових сервітутів – лише нерухомість; по-п'яте, об'єктом особистих сервітутів була не земля, а інші речі. Отже, підставою для відокремлення цих видів сервітутів поставали специфіка суб'єкта й об'єкта права і строк його дії. Саме ці параметри дають змогу відрізнити особисті сервітути від речових. Водночас їм притаманні і загальні риси. Зокрема, особисті та речові сервітути передбачали користування чужими речами в порядку речового права, саме тому римські юристи вважали їх особливими видами загального інституту сервітуту. У зв'язку з зазначеним поняття особистих (персональних) сервітутів можна визначити як право користування чужою річчю або майном в інтересах іншої фізичної (і юридичної) особи [1, с. 229].

Більшість науковців вважає, що до особистих сервітутів належать: 1) узуфрукт (*usufructus*); 2) узус (*usus*); 3) право користування чужим житлом (для проживання) (*habitatio*); 4) право користування чужою робочою силою або тваринами (*operae servorum vel animalium*). Однак, якщо перші два види однозначно вказуються у джерелах як особисті сервітути (D. 8.1.1) [2], то два останні види науковці розглядають по-різному. Так, вони зазначають, що сервітути *habitatio* та *operae servorum vel animalium* за своїм змістом належать до *usufructus* або *usus* (D. 7.8.10; D. 7.7.4), а надання їм окремої назви пояснюється тим, що в них вбачалися здебільшого фактичні відносини, а не правові (D. 4.5.19), а також тим, що вони не припинялись ані в разі їх невикористання, ані внаслідок того, що правомочна особа втрачала правоздатність [7, с. 57; 5, с. 23; 8, с. 31]. Проте, на думку В. Савельєва, узуфрукт у римському класичному праві не належав до сервітутів, а був особливим речовим правом [3, с. 102].

Найбільш поширеним видом особистих сервітутів у Стародавньому Римі був узуфрукт (*usufructus*). «Узуфрукт – це право користуватися чужими речами та отримувати з них плоди із забезпеченням цілісності субстанції», – визначає римський юрист Павл (D. 7.1.1).

Вважається, що це право виникло з практики сімейного життя і спочатку мало забезпечити аліментами вдову, яка не перейшла під владу чоловіка; спадкодавець створював для неї змогу довільно користуватися плодами певної речі, однак, щоб власність на цю річ залишилася у членів його сім'ї [9, с. 468]. Згодом надання узуфрукта стало поширеним і в інших випадках, зокрема якщо спадкодавець бажав надати право користування майном одній особі, а право власності на це майно – іншій.

Узуфрукт був найважливішим особистим сервітутом, тому римське право досить детально регламентує його. В Дигестах Юстиніана сьома книга присвячена виключно узуфрукту, і, проаналізувавши її положення, можна виділити його ознаки:

1) суть узуфрукта полягала у праві користуватися чужою річчю та отримувати з неї плоди (D. 7.1.1; D. 7.3.1);

2) предметом узуфрукта могли бути нерухомі та рухомі речі, але обов'язково неспоживні, пло-

доносні, індивідуально-визначені речі, виключення становили так звані квазіузуфрукти (D. 7.1.3.1; D. 7.5.1; D. 7.5.2.1);

3) узуфруктарій у процесі користування не мав права змінювати субстанцію речі, тобто мав забезпечити її збереження та незмінний стан (D. 7.1.9; D. 7.1.13.6; D. 7.1.15.3; D. 7.9.1);

4) право розпорядження річчю зберігалось за власником, який був позбавлений права володіння та користування річчю та її плодами (D. 7.1.15; D. 7.1.17). Власність, з якої виділявся узуфрукт, називалася «голою власністю» – *nuda proprietatis* [6, с. 333];

5) узуфрукт є виключно особистим правом і внаслідок цього невідчужуваним (D. 10.2.15). Коли він припинявся, до власника речі поверталися права на неї (D. 7.4.3.3). Узуфруктарій не міг передати свого права на узуфрукт третій особі, в т.ч. у порядку спадкування (D. 23.3.66), він міг лише передати свої повноваження щодо узуфрукта, залишаючись при цьому суб'єктом узуфрукта (D. 7.1.12.2; D. 7.1.38);

6) узуфрукт був подільним. Він міг надаватися на одну річ кільком особам таким чином, щоб кожна мала ідеальну частку речі або фактично виділену (D. 7.1.5.). Співкористувачі ділилися плодами речі чи доходами відповідно до їхньої частки (D. 7.2.4; D. 7.2.9).

Особа, на користь якої встановлювався узуфрукт, називалася узуфруктарієм (вигодонабувачем). Його центральним правом було право отримувати плоди, що включали в себе і природні плоди, і натуральні доходи. Водночас він був зобов'язаний користуватися майном добросовісно, не міг змінювати річ за жодних обставин та мав повернути власникові належну йому річ у неушкодженому стані. Узуфруктарій не мав права погіршити становище власника, але міг його поліпшити (D. 7, 1, 13, 4). За заподіяння речі будь-якої шкоди узуфруктарій відповідав за законом Аквілія (D. 7.1.15.3). Крім того, до його обов'язків належали надання забезпечення власнику речі як гарантії, сплата необхідних податків та зборів, пов'язаних із предметом узуфрукта [10].

Особа, що передавала свою річ у користування, називалася *dominus proprietatis*. За нею зберігалось право власності, однак воно було обтяжене узуфруктом. При цьому власник міг віддавати свою річ у заставу, відчужувати її, а також встановлювати щодо неї інші речові права, які б не порушували узуфрукт, як уже зазначалося. Що ж до обов'язків власника, то він мав не перешкоджати узуфруктарію користуватися річчю та отримувати з неї плоди. Крім того, якщо вигодонабувач сплачував певні витрати на річ зі згоди власника майна, які не був насправді зобов'язаний сплачувати, останній мусив повернути їх платнику.

Способом набуття узуфрукта Дигести Юстиніана називають, насамперед, легат, а також він міг встановлюватися договором, шляхом стипуляцій та на підставі судових рішень (D. 7.1.3; D. 7.1.6). У класичному римському праві узуфрукт набувався так само, як і сервітути (окрім набувальної давності та легату

віндикаційного) [4, с. 254; 6, с. 334; 5]. В епоху Юстиніана до зазначених підстав додаються ще воля законодавця (так званий законний узуфрукт) [4, с. 264] та набувальна давність [6, с. 334–335].

Підстави припинення узуфрукта складалися з суб'єктивних та об'єктивних причин, вважає Ч. Санфіліппо [4, с. 265–266]. До останніх належать: 1) повне знищення (загибель) об'єкта, що розуміється або як фізичне руйнування речі, або як настання юридичної непридатності утворювати об'єкт узуфрукта; 2) зміна в об'єкті, що не дає змогу реалізувати його економічне призначення; 3) закінчення строку узуфрукта, якщо його було встановлено на певний період; 4) об'єднання в одній і тій самій особі вигодонабувача та власника речі. До суб'єктивних причин припинення узуфрукта належали: 1) смерть узуфруктарія; 2) відмова узуфруктарія; 3) невикористання; 4) відмова узуфруктарія сплатити *cautio*; 5) зменшення правоздатності узуфруктарія (*capitis deminutio*), причому в класичну епоху – будь-якого ступеня, в юстиніановську – тільки *maxima i media*.

Однак був певний нюанс: під час встановлення узуфрукта на все майно споживні речі мали б вилучатися з такого майна. З метою уникнення цього за допомогою постанови сенату у I ст. до н.е. було введено квазіузуфрукт (*quasi usufructus*) [4, с. 266–267; 6, с. 336–337; 7, с. 63].

Квазіузуфрукт виникав на підставі легату та був подібним до права позики. Передбачалося, що користувач ставав власником об'єкта узуфрукта, але мав під забезпечення гарантувати, що після припинення користування сплатить вартість прийнятого [1, с. 231]. Крім сплати у грошовій формі, допускалося повернення спожитої речі у такій самій кількості та такої самої якості. Таким чином, можна дійти висновку, що узуфрукт мав своїм предметом неспоживні речі, а квазіузуфрукт – споживні, у чому й полягала їх основна відмінність. Цікаво, що споживними речами римляни вважали гроші. Спірним було питання щодо одягу. Задля визначення відповідного сервітуту у такому разі до уваги бралися зміст намірів особи та чи мала річ особливе призначення.

Іншим особистим сервітутом був узус (*usus*) – право користування чужою річчю без вилучення плодів від неї (D. 7.8.1.1).

Серед головних ознак узусу треба виділити такі:

1) узус надавався на тих самих підставах, що й узуфрукт (D. 7.8.1);

2) узус мав персональний характер, що полягав в обов'язковості його встановлення на користь конкретної особи, він не міг передаватися на будь-яких засадах третім особам (D. 7.8.11);

3) узус був неподільним. Вважалося, що користуватися річчю частково неможливо (D. 7.8.19). Однак допускався виняток, коли користувач, що проживав особисто у будинку, міг надавати його в користування своїм родичам, гостям (*usus domus*) (D. 7.8.2.1; D. 7.8.4). При цьому здача цілого житла в найм заборонялася. Узуарій міг віддати в найм лише частину будинку, яким він користувався;

4) узус відрізнявся від узуфрукта відсутністю права вилучення плодів, що була здатна приносити річ (D. 7.8.2). Варто зазначити, що користувач (узуарій) все ж таки мав право обмеженого користування плодами лише задля задоволення особистих потреб або найнеобхідніших потреб членів своєї сім'ї (D. 7.8.12.1; D. 7.8.15). За власником речі завжди зберігалось право користування річчю, що була предметом узусу, а також вилучення її плодів.

Особа, на користь якої встановлювався узус, називалася узуарієм. Його обов'язки були аналогічними до обов'язків узуфруктарія. Він мав надати власнику речі забезпечення *cautio*, поводитися із річчю згідно з принципами доброї людини, проводити ремонт речі, якщо вона не приносила плодів власнику майна (якщо річ приносить майно узуарію, останній був зобов'язаний проводити її ремонт) (D. 7.8.18) [7, с. 65]. Що ж до власника речі, то він міг отримувати плоди від неї.

По суті, узус був не користуванням, а лише володінням. Однак римське право вважало цей сервітут правом користування, оскільки узуарій міг користуватися плодами речі для особистих потреб, проте не мав права одержувати від неї доходи.

Таким чином, основні особисті сервітути – узус та узуфрукт – мають багато спільного. Проте можна зазначити принципову відмінність. По-перше, узус не передбачав отримання доходів, хоча у деяких випадках було можливе отримання плодів задля задоволення особистих потреб узуарія (D. 7.8.12), узуфрукт же передбачав отримання доходів у будь-якій кількості за умови збереження субстанції речі. По-друге, хоча ці права невідчужувані, узуфруктарій міг передати здійснення узуфрукта іншій особі (D. 23.3.66) [11, с. 29].

Як вже зазначалося вище, виокремлення інших видів особистих сервітутів (*habitatio* та *operae servorum vel animalium*) як самостійних є нині досить спірним. Ці сервітути в римському праві мали аліментарний характер, тобто розглядалися як форми надання матеріальної підтримки незаможним особам [10]. Щоб сформулювати певний висновок, доцільно розглянути їх зміст та особливості.

Право користування чужим житлом для проживання (*habitatio*) полягало у праві особи безоплатно і, як правило, довічно використовувати чуже житло задля особистого проживання і розміщення своєї сім'ї.

До основних рис та особливостей цього сервітуту належали такі:

1) найчастіше право користування чужим житлом встановлювалося за заповітом і набувало характеру легата (*legatum*) [6, с. 337];

2) особливість *habitatio* полягала у тому, що цей сервітут не припинявся на підставі його невикористання та зменшення правоздатності уповноваженої особи;

3) за *habitatio*, на відміну від *usus domus*, особа могла не тільки проживати зі своєю сім'єю в чужому помешканні, а й здавати його в найм (за часів Юстиніана);

4) на відміну від узурфрукта, за *habitatio* право проживання в помешканні не можна було без оплати передавати іншій особі, ця процедура здійснювалася лише за плату [4, с. 268–269; 9, с. 475].

5) як і узус, *habitatio* був невідчужуваним. Його не можна було подарувати;

6) *habitatio* був довічним, тобто припинявся зі смертю особи, якій він належав (D. 7.8.10).

Operae servorum vel animalium передбачав право користування чужою робочою силою (рабами) або тваринами (худобою).

Характерними ознаками *operae servorum vel animalium* романісти вважали такі:

1) предметом цього права була праця рабів або можливість використання худоби згідно з її призначенням;

2) *operae servorum vel animalium*, на відміну від *habitatio*, можна було передати у спадок;

3) *operae servorum vel animalium* мав такі самі особливості, як і *habitatio*, – не припинявся на підставі його невикористання та зменшення правоздатності уповноваженої особи. Він надавався власником речі як матеріальна підтримка особі, яка того потребувала;

4) передбачалася змога передавати здійснення цього сервітути іншій особі шляхом здачі раба чи тварини в найм.

Деякі римські юристи розглядали *operae servorum vel animalium* як різновид узуса або узурф-

рукта (в залежності від волі спадкодавця). Припинив цю невизначеність Юстиніан, як зазначає Ч. Санфіліппо: він встановив, що це особистий сервітут, суть якого полягає у використанні праці раба або безпосередньо, або шляхом видання його робочої сили в оренду й отримання за це плати. Різниця між *operae* і *habitatio* була у тому, що *operae servorum vel animalium* можна було передавати у спадок [4, с. 269; 9, с. 476].

З огляду на те, що *habitatio* та *operae servorum vel animalium* мали свої особливості порівняно з іншими особистими сервітутами, а також те, що для їх правового регулювання було видано два титули (VII та VIII) у сьомій книзі Дигест Юстиніана, як зазначає Г. Ковалик, можна дійти висновку, що їх треба вважати окремими сервітутами римського права, а не видами узурфрукта чи узусу [7, с. 67].

Отже, особисті сервітути – це самостійний вид загального інституту сервітутів, детально регламентований у римських правових джерелах і досить докладно розроблений казуїстикою юриспруденції. Вони мали різні цілі, їм були властиві різні ознаки та правомочності сторін. Але в сучасному законодавстві інститут особистого сервітуту як різновид прав на чужі речі нерегульований, що викликає необхідність заповнити прогалини в цивільно-правовому регулюванні та створити повноцінну систему речових прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Підпригора О.А. Римське приватне право: підручник. Вид. 3-є, перероб. та доп. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 440 с.
2. Дигести Юстиніана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И.С. Перетерского / Отв. ред.: Скрипичев Е.А. М.: Наука, 1984. 456 с. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/VI/520-540/Digestae_Just/
3. Савельев В.А. Сервитуты и узурфрукт в римском классическом праве. Журнал российского права. 2011. № 11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/servituty-i-uzufrukt-v-rimskom-klassicheskom-prave>.
4. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : учебник / под общ. ред. Д.В. Дождева; пер. с итал. И.И. Маханькова. М.: Норма, 2007. 464 с.
5. Горонович И. Исследование о сервитутах: доклад, читанный в Киевском юридическом обществе 13 ноября 1882 г. СПб., 1883. 117 с. URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=89599>
6. Франчози Дж. Институционный курс римского права / Отв. ред. Л.Л. Кофанов; перевод с итальянского. М., 2004. 428 с.
7. Ковалик Г.І. Сервітути у римському праві та їх рецепція у праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. 237 с. URL: <http://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-10.pdf>.
8. Афанасьев И.В. Сервитут в гражданском праве: монография М.: Издательство Юрайт, 2018. 154 с.
9. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. М.: ИНФРА М–НОРМА, 2000. 784 с.
10. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Под ред., с предисл.: В.А. Томсинов. М.: Издательство «Зерцало», 2003. <http://pravoznavec.com.ua/books/156/11148/35/#chapter>.
11. Бабаев А.Б. Система вещных прав: монография. М.: Волтес Клувер, 2006. 408 с. URL: <http://scicenter.online/pravo-grajdanskoe-scicenter/sistema-veschnyih-prav-monografiya2006.html>.